

Fazilə NƏBİYEVƏ
Musiqişünas

DAİRƏVİ RƏQSLƏR ÜMUMDÜNYA AYIN MƏDƏNİYYƏTİNİN BAŞLANGICI KİMİ (PROBLEMİN QOYULMASINA DAİR)

Açar sözlər: *rəqs sənəti, qayaüstü təsvirlər, "Yallı", ayın mədəniyyəti.*

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Onun zəngin mədəniyyətində, xüsusilə də rəqs sənətində qədim ayın mərasimlərinin izlərini müşahidə etmək mümkündür. Rəqs sənətinin kökləri ibtidai insanların təşəkkül tapdığı dövrlərə gedib çıxır. İlk dövrlərdə daş mağaralar insanların təbii sığınacaq məskənləri idi. Həmin yaşayış ərazilərində onların həyat tərzini, təsərrüfat formalarını, məişət xüsusiyyətlərini, ilkin dini təsəvvürlərini və bədii təfəkkür səviyyəsini əks etdirən faktların izi bu gün də qalmaqdadır.

Azərbaycan ərazisində də bir sıra qədim insan məskənləri mövcuddur. Qobustan qayalarından və Abşeronun Şüvəlan qəsəbəsindən, Ordubad yaylaqlarından və Kəlbəcər dağlarından tapılmış qaya təsvirləri bu ərazilərin qədim insan məskənləri olduğunu sübut etməklə yanaşı, bizə həmin dövrün insanların həyat təzi haqqında da informasiya verir.

Qayaüstü təsvirlərin yayılma arealı çox genişdir. Rəqs edən insan təsvirləri dünyanın müxtəlif ərazilərində - keçmiş SSRİ-də, Orta Asiyada, Sibir gölünün sahillərində, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Altay mağaralarında, eləcə də Tuvada, Yakutiya, Baykal yaxınlığında və s. qeydə alınmışdır. Həmin təsvirlər haqqında alimlər tərəfindən müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəziləri onların dini ayinlərin keçirilməsində mühüm vasitə olduğunu bildirmiş, digərləri isə bu təsvirləri sakral dünyagörüşü ilə əlaqələndirmişlər. Həmin təsvirlərin təhlilindən belə aydın olur ki, qayalar üzərinə çəkilmiş təsvirlər sadə yaradıcı proses deyildi.

Təbii ki, insanın qırıq-qırıq çıxardığı səsləri-nitq, dövrə vuraraq əl-qol hərəkətlərini-rəqs, daş qayalar üzərinə həkk etdiyi təsvirləri kamil incəsənət nümunələri adlandıra bilmərik. Çünki, həmin dövrdəki insanların idrak səviyyəsi bütün bunları rəşional şüur çərçivəsində icra etmək üçün hələ yetişməmişdi. İndiki mənada başa düşdüyümüz rəqs sənəti uzun sürən təkamül mərhələsinin nəticəsi idi. Şübhəsiz ki, bu

proses çox mürəkkəb və uzun müddətli mərhələlərdən ibarət olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumdünya ayin mədəniyyətinin əsasını dairəvi rəqslər təşkil edir. Mədəniyyət incilərimizdən sayılan rəqs sənəti qədim dövrlərdən zəmanəmizə kimi yaşayaraq xalqımızın adət-ənənəsini, insanların ictimai həyat tərzini, məişətini, estetik zövqünü özündə əks etdirmişdir. Arxeoloqlar və tarixçilər illərlə apardıqları elmi axtarışlar nəticəsində mərasim rəqsi hesab olunan “Yallı”nın XVIII-XV minilliyə aid olduğu qənaətinə gəlmişlər. “Yallı” sözünün kökü Azərbaycan dilində müxtəlif mənalarla əlaqələndirilmişdir. Müxtəlif sözlüklərdə “yallı”-“yelləncik, “kəndir” və s. bu kimi mənə verən şərhlər verilsə də bütün bunlar rəqsin mahiyyətini, mənasını tam izah etmir. Məsələn, “yallı”- cərgə, zəncir xətti mənasını da daşıyır. Yaxud da Azərbaycan dilində “yal” sözü “yamac”, dağ ətəyi, təpə mənasını kəsb edir. Bayram Hüseynli bu şərhə daha məqsədəuyğun hesab edir. Onun mövqeyinə görə “yallı” rəqsində əl-ələ verib oynayan adamlar bir növ çiyin-çiyinə durmuş dağları xatırladır (2, 7).

Bununla yanaşı Azərbaycan qədim xalq rəqslərinin xoreoqrafik tərəfinin tədqiqatçısı Kamal Həsənov isə “yal” sözünün dağ ətəyi, yamac versiyası ilə bağlı öz fərziyyəsini irəli sürür. Onun şərhinə görə ibtidai dövrdə yaşamış bütün xalqların ən başlıca mərasim rəqslərindən biri ov prosesini təqlid edən rəqs olmuşdur. Tədqiqatçı yallının kökünü ovsun mərasim tamaşası ilə əlaqələndirərək ibtidai insanların ova getməsindən əvvəl mərasim rəqsi icra etmələri fərziyyəsi üzərində durur. Bu fərziyyəyə görə “yallı” termininin animalistik şərhə bu tip rəqslərin kökünün heyvandarlıq mədəniyyəti ilə əlaqəsini aşkarlayır.

“Yallı” sözünün etimoloji təhlilini dilçi alim Mirəli Seyidov tamamilə yeni tərzdə verir. Alimin müşahidələrinə görə türkdilli xalqlar bir çox inanclarının adlarını “al”-“uca”, “qüdrətli”, “qadir”, sözünün iştirakı ilə yaratmışlar. “Qırmızı”, “alqırmızı” “Al” sözü “alov”, Azərbaycan dilində geniş işlənən “od-alov” ifadəsində istifadə edilir, bir sıra türk dillərində isə “yal” şəklində “alov” mənasını verir. M.Seyidovun qənaətinə görə bu dil faktı ehtimal etməyə imkan verir ki, “alov”un ilkin variantı “yal” olmuşdur. Alimin fikrincə “Yallı” rəqsinin adı da “yal+od”-uca “uca ad”la günəşlə sıx bağlıdır. Onda “Yallı” –“yal+lı”, “alov+lu”, “od+lu”, “günəş+li” deməkdir. Ehtimal ki, qədim azərbaycanlılar odun, alovun şərəfinə ayində həmin rəqsin ilkin variantını ifa etmişlər. Elə buna görə də rəqs “alovlu”, “odlu” adlanmışdır. Bu rəqs ola bilsin sözlə mahnı ilə, lap ilkin variantda isə nidalarla müşayiət olunmuşdur” (4, 79-80).

Belə ehtimal etmək olar ki, yallı sözü məşəl ətrafında dövrə vuran insanların prosesə kökləndiyi məqamlarda meydana gəlmişdir. Alov ətrafında dövrə vurub, əl-qol hərəkətləri edərək ekstaz vəziyyətə gəlmiş

insanlar qırıq-qırıq səsləri tələffüz edirdilər. Həmin səslər get-gedə hecalara, sonradan isə sözlərə çevrilməyə başlandı. Yallı sözünün də məhz belə meydana gəldiyini güman edirik. Məsələn: yal, yal-la, yol-lu, yel-li.

Mərasim zamanı emosional vəziyyət tədricən yüksəldikcə, rəqslərdə ritmik müşayiət, yəni çəpik, əlçalma, ayaq döyəcləmə və digər bu kimi müxtəlif üsullardan tərtib olunmuş hərəkətlər meydana gəlirdi. Bu da hal-hazırda “yallı”larda özünü əks etdirir. “Yallı” dairəvi-rəqslər mahnı, xoreoqrafik və dramatik elementləri özündə birləşdirdiyinə görə sinkretik növə aid edilir.

Qeyd etməliyik ki, erkən mərasim mərhələsində meydana gələn dairəvi rəqslər ayinlərin tərkibinə daxil idi. Sonrakı mərhələlərdə isə onlar müxtəlif istiqamətlərə şaxələnmiş və hər xalqda özünəməxsus cizgilərə malik olmuşdur. Yallı və yallı tipli rəqslər ümumdünya başlanğıcı olduğu üçün başqa xalqların mədəniyyətində də mövcud olmaqdadır. Əsası bir kökdən qoyulmuş kollektiv rəqslər müəyyən dövr keçdikdən sonra müxtəlif xalqlarda özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb etməyə başlamışdır. Bu rəqs ruslarda “Xorovod”, türklərdə “Halay”, yunanlarda “Sirtaki”, ukraynalılarda “Arkan”, beloruslarda “Krıjaçok”, çexlərdə “Çtırjparova”, fransızlarda “Frandola”, gürcülərdə “Perxuli”, özbəklərdə “Yalla”, moldavanlarda “Xora”, ruminlarda “Arkan”, bolqarlarda “Treskoxoro” və s. adını almışdır.

“Xorovod”-mahnı müşayiəti ilə dairəvi formada ifa edilən və özündə dramatik elementləri birləşdirən kütləvi mərasim rəqsidir. “Halay”-əslərdən bəri gələn və xarakter baxımından əyləncə rəqslərindən tamamilə fərqlənən ayin rəqsidir. Yunan rəqsi olan “Sirtaki” də kollektiv şəkildə ifa edilir. “Xora”- mahnı müşayiətilə ifa olunan qədim moldavan rəqsidir.

Göründüyü kimi, bu rəqslər ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif ada malikdirlər. Lakin, adlarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlar dairəvi formada ifa edilən eyni tipli rəqslərdirlər.

“Yallı” tipli rəqslərdə dəstə başçısının da funksiyası böyükdür. Onlar rəqslərin növlərindən asılı olaraq xalq tərəfindən müxtəlif cür adlandırılmışdır. Məsələn: “Yallıbaşı”, “Cəngibaşı”, “Halaybaşı”, “Toybaşı” və s. Yallıbaşı dəstənin başında dayanaraq əlindəki dəsmalı yellədə-yellədə digər rəqs edənləri də öz ardınca aparır. Başqa iştirakçılar isə qollarını açaraq bir-birlərinin çəçələ barmağından tutur, ya da əllərini bir-birinin çiyinə qoyub “canlı zəncir” yaradırlar. Bu da ayin mərasimlərindən gələn ənənədir. Fikrimizcə, bu qayda əsas etibarilə hələ qəbilə mərasimlərində qoyulmuşdu. Qəbilə başçısı öndə gedərək digər qəbilə üzvlərini də öz ardınca aparırdı.

qalırdı” (1, 57).

Bütün bunlara əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, Azərbaycan yallı rəqsləri özünün uzun mərhələli inkişaf dövrünü keçirmiş, cilalana-cilalana müasir dövrümüə qədər gəlib çatmışdır. Əsası ayin mərasimlərində qoyulan dairəvi rəqslər ayin əhəmiyyətini itirmiş, hal-hazırda bayram şənliklərinin, toy mərasimlərinin ayrılmaz bir atributuna çevrilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Həsənov K. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. B.: İşıq, 1983. 59 s.
- 2.Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. I dəftər. B.: Azərneşr, 1965. 42 s.
- 3.Hüseynli B. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. II dəftər. B.: Azərneşr, 1966.
- 4.Seyidli M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. B.: Yazıcı, 1989. 485 s.

РЕЗЮМЕ

Фазиля Набиева

Круговые танцы как начало всемирно культового культурного наследия (для разрешения проблемы)

В статье, обращено внимание на историю создания азербайджанского народного танца «Яллы». Раскрывается этимологическое значение слова «Яллы» по источникам. Круговой танец «Яллы» в начальных периодах в ритуальных обрядах, а в современный период, даётся сведение, о превращении в неотъемлемый атрибут на праздничных весельях, на свадьбах.

Ключевые слова: искусство танца, наскальные изображения, яллы, ритуальные обряды.

SUMMARY

Fazila Nabiyeva

Circular dances as the beginning of world-wide cultural heritage (for the problem permission)

History of origin of the Azerbaijani folk dance of “Yalli” was looked over in the article. The etymological meaning of «Yalli» was explained on sources. The information was given about the Yalli which is the round dance becoming the inseparable attribute of the ritual ceremonies in the earlier ages and in modern times, the inseparable part of the holiday parties, wedding ceremonies.

Key words: Yalli, the art of dance, ritual ceremonies, cliff descriptions.

Rəyçilər: Sənətşünaslıq doktoru, professor S.Fərhadova;
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ə.Babayeva.